

NAGLIS KARDELIS

Vilniaus universitetas

ORCID id: orcid.org/0000-0002-2179-3754

Mokslinių tyrimų kryptys: kalbos filosofija, Antikos filosofija, Viduramžių filosofija, religijos filosofija.

DOI: doi.org/10.35321/all84-16

KALBA IR TIKROVĖ

Kalbos ir tikrovės santykis – įdomiausia ir sunkiausiai sprendžiama kalbos filosofijos problema. Ji turi daug aspektų, nes ir pati tikrovė skirtinguose filosofinės analizės kontekstuose yra suvokiama bei nusakoma skirtingai.

Antai įmanoma tirti tai, ką pavadintume *vidine pačios kalbos tikrove* – imanentine kalbos prigimtimi, pasireiškiančia įvairiais kalbos mokslo analizuojamais lygmenimis. Kalbos pasaulis, atsiveriantis žvelgiant iš kalbos, kaip uždaros sistemos, vidaus, ir vertinamas vidiniais pačios kalbos matais, yra visiškai skirtingas nuo pasaulio, atsiveriančio anapus pačios kalbos ribų. Imanentinė kalbos tikrovė nesutampa su ta už pačios kalbos ribų atsiveriančia tikrove, kurią kalba pašaukta prakalbinti ir apie kurią ji privalo byloti. Žodžio, kaip pačios kalbos „daikto“, tiesa yra skirtinga nuo užkalbinės tikrovės daikto tiesos: pavyzdžiui, išaiškinę vieno ar kito žodžio etimologiją, atskleidžiančią kalbinę „tiesą“ apie tuo žodžiu įvardijamą daiktą, savaime nesužinome tiesos apie patį daiktą, egzistuojantį anapus kalbos, nors kalba mums gali suteikti vertingų įžvalgų, kaip turėtume apie tą daiktą mąstyti.

Arba štai kitas pavyzdys: nors imanentinėje kalbos tikrovėje – žodžių tikrovėje – aiškiai brėžiama daiktiškumo ir procesualumo skirtis, morfologijos lygmeniu pasirodanti kaip vardažodžio ir veiksmažodžio skirtis, žvelgiant kasdieniu žvilgsniu, atrodo kaip teisingai parodanti už pačios kalbos ribų egzistuojantį skirtumą tarp objektų ir procesų, vis dėlto ji negali būti laikoma savaime – be esminių išlygų ir korekcijų – būdinga pačiai užkalbinei tikrovei, kuri yra gerokai sudėtingesnė, keistesnė ir mįslingesnė už kasdienės patirties atveriamą jos paviršių: juk, kaip teigė senovės graikų filosofas Parmenidas, būtis yra monoliatiškai vientisa, tapati sau, nejudanti ir nekintanti, o šiuolaikiniai fizikai jam galbūt pritartų sakydami, kad visa fizinė tikrovė yra tiek vientisa, jog apskritai neįmanoma kalbėti apie griežtai lokalizuotus ir vienas nuo kito atskirtus daiktus, be to, ir pats laikas – o su juo ir tai, ką suvokiame kaip laike išsiskleidžiančius

skirtingus įvykius – tėra kasdienio žmogiškojo patyrimo iliuzija, nors ir labai įtaigi.

Beje, tai tik vienas konkretus pavyzdys, kuriuo norėjome atkreipti dėmesį į tai, jog vidinėje pačios kalbos tikrovėje – žodžių, jų reikšmių, morfologinių bei sintaksinių formų tikrovėje – atsiskleidžiančių „tiesų“ neturėtume nekritiškai tapatinti su tiesa apie už kalbos ribų egzistuojantį pasaulį. Tai, ką pavadintume vidine pačios kalbos tikrove, tiria veikiau lingvistika nei filosofija (nebent būtu me dideli Heideggerio gerbėjai), o apie kalbos ir užkalbinės tikrovės – *tikros* tikrovės – santykį yra pašaukta mąstyti filosofija. Tiesa, verta pripažinti, kad kalbos filosofija taip pat domisi tuo, kaip kalboje steigiasi kalbinis pasaulio vaizdas ir kaip kalba atspindi bei atvaizduoja užkalbinę tikrovę skirtingais savo sistemos lygmenimis. Nepaisant to, filosofijai vis dėlto įdomiausiais yra *pats radikaliai keliamas kalbos ir tikrovės santykio klausimas*.

Filosofai, svarstydami šį klausimą, kartais puola į du kraštutinumus, kuriuos dabar glaustai aptarsime ir pateiksime jų kritiką.

Pirmasis kraštutinumas yra susijęs su požiūriu, kad užkalbinė tikrovė egzistuoja, bet kalboje ji arba iš viso niekaip neatsispindi, arba jos kalbinis atvaizdas yra visiškai iškreiptas ir neadekvatus. Kai kurie šį požiūrį išpažįstantys filosofai į tikrovę ir kalbą žvelgia kaip į du nesusisiekiiančius indus: šių mąstytojų įsitikinimu, nėra taip, kad žmogus apskritai neturėtų jokios prieigos prie tikrovės – jis turįs galimybę ją patirti kūno jauslėmis, visų pirma rega, bet tai, apie ką byloja kalba, ypač abstrakti, atitraukta nuo juslinio turinio, yra net ne iškreiptas užkalbinės tikrovės atvaizdas, o veikiau pseudotikrovė, užkalbinės tikrovės falsifikacija. Toks požiūris neišvengiamai verčia žvelgti į kalbą įtariai, skeptiškai ir net nihilistiškai, nesitikint, kad kalba kada nors pajėgs atverti užkalbinės tikrovės gelmes ir slėpinius ar suteiks filosofinės išvalgos galią. Šis kraštutinis kalbos, kaip, sakytume, filosofiška ir egzistenciška neįgalios, vertinimas yra ydingas loginiu atžvilgiu, nes susiduria su neįveikiamais vidiniais prieštaravimais.

Juk jei kalba niekaip nepajėgi prisiliesti prie tikrovės, kitaip tariant, jei kalba savo santykyje su tikrove pasirodo kaip visiškai neįgali, galima būtų paklausti, kaip filosofas, svarstantis apie tokį kalbos neįgalumą, galėtų tapti pajėgus tiek pats jį suvokti, tiek kitiems komunikuoti ne kaip kitaip, o būtent kalbos priemonėmis, atsižvelgiant į tai, kad kalbos neįgalumo teorijos dėstomos kalba, mokslinguose filosofiniuose traktatuose. Paprasčiau sakant, jei kalba minėtu atžvilgiu būtų visiškai neįgali, ji nebūtų įgali net perteikti žinios apie savo neįgalumą. Akivaizdu, jog kalbos ir kalbinio mąstymo priemonėmis formuluojant tokias kalbos neįgalumo teorijas, būtent kalba – visų pirma kalbinis mąstymas – tampa kalbos ir užkalbinės tikrovės bendramatiškumo ar nebendramatiškumo matu ir – kalba mąstančio bei kalbančio filosofo asmenyje – šį matą pasitelkiančiu arbitru. Tas, kuris aklas nuo pat gimimo, juk nėra pajėgus suvokti bei

vertinti regos ir aklumo skirtumo, kaip ir tas, kuris nejaučia skonio, negali suvokti bei apibrėžti, kuo skiriasi skonis ir beskonisškumas.

Kritikuojant šią radikalią kalbos ir tikrovės santykio traktuotę būtų galima paklausti ir kiek kitaip: jei ne kalba, tai koku būtent įrankiu, nesvarbu, jusliniu ar antjusliniu, filosofas yra pajėgus patirti kalbos neįgalumą ir žinią apie jį perduoti kitiems? Darant prielaidą, kad kalba ir tikrovė iš tiesų yra tartum du nesusisiekiantys indai, taip pat kitą prielaidą, jog filosofas, nepaisant kalbos neįgalumo, vis dėlto turi kurią nors kitą priegią prie tikrovės, tarkime jusles ar nediskursyvios – nekalbinės – intuicijos galią, vis dėlto išlieka neaišku, kaip tokia neįgalia kalba filosofas yra įgalus kitiems komunikuoti žinią apie kalbos neįgalumą.

Kalbą ir užkalbinę tikrovę tartum dviem nesusisiekiančiais indais laikantys mąstytojai susiduria su dar vienu neįveikiamu prieštaravimu. Jei laikomasi požiūrio, kad, nepaisant kalbos negebėjimo atverti tikrovę, žmogus vis dėlto turi juslinę priegią prie jos, nepaaiškinamu paradoksu tampa kalbos vaizdingumas, antjuslinės juslinių išpūdžių reprezentacijos medijuojančioje kalbos ženklų terpėje galia: juk kiekvienam poetui ir prozininkui yra puikiai žinoma tiesa, kad kalbos terpėje įmanoma pamėgdžioti tiesioginius juslinius išpūdžius – eilėraščiuose, romanuose ir dramose žodžiais tapyti vaizdus, skleisti garsus bei kvapus, perteikti skonio ir lytėjimo patirtis. Mat jei daroma prielaida, kad kalba, kaip esą radikaliai antjuslinė terpė, neturi su juslumu jokio bendro mato, tampa neaišku, kaip kalboje tampa įmanoma – nors ir netiesiogiai, medijuotu būdu – tiksliai ir nedviprasmiškai perteikti subtilius juslinius išpūdžius. Jei pripažįstame, kad būtent juslės mums suteikia priegią prie tikrovės, kartu neišvengiamai turime pripažinti, jog būtent tuo būdu ir laipsniu, kuriais kalba, kaip juslinius išpūdžius ženkliškai medijuojanti terpė, geba pamėgdžioti juslumą, ji – kartu su pačiomis nemedijuotomis juslėmis – mums *taip pat* suteikia tam tikrą, nors ir kiek silpnesnę, priegią prie užkalbinės tikrovės.

Beje, kaip atskirą problemą, kylančią filosofams, perdėm radikaliai atskiriantiems kalbos ir tikrovės plotmes, reikėtų svarstyti klausimą, ar ir pačius juslinius išpūdžius įmanoma patirti absoliučiai grynu, kalbiškai nemedijuotu būdu. Juk labai tikėtina – ar veikiau net neabejotina, kad juslinius išpūdžius žmogus patiria taip stipriai ir sodriai ne tik dėl juslių pačių savaimės sveikumo ir stiprumo, bet ir dėl to antjuslinio „atspalvio“ ar „prieskonio“, kurią tiems išpūdžiams juslinio patyrimo metu suteikia medijuojanti kalbinės terpės galia: fizinis potyris, susietas su prisiminimais, kūrybingos vaizduotės pagimdytais vaizdiniais, ateities projekcijomis, kalbos figūrų žaismu ar net tam tikromis abstrakčiomis mintimis, – kitaip tariant, susietas su tuo, kas fiksuojama, steigama ar tiesiog spontaniškai gimsta kalbos terpėje, tampa gerokai stipresnis už gryną, nuo kalbos atsietą fizinį potyrį.

Nors to ir negalime tiesiogiai patikrinti, labai tikėtina, kad dėl kalbos teikiamo antjuslinio – simbolinio – juslinių išpūdžių medijavimo bei sustiprinimo, net ir juslinius potyrius žmogus patiria stipriau, sodriau ir ekspresyviau nei nekalbančios gyvos būtybės. Kalba ir kalbinis mąstymas mums leidžia reflektuoti juslinę patirtį, žavėtis ir gėrėtis juslinių išpūdžių stiprumu bei sodrumu. Būtybėms, kurios negeba kalbėti ir kalbiškai mąstyti, ši privilegija nėra suteikta. Šia proga verta atkreipti dėmesį į tai, kad net ir tie mąstytojai, kurie kalbą pernelyg nuvertina, o jusles gerokai pervertina, patį savo žavėjimąsi juslinės patirties galybe – kaip, beje, ir perdėtai pabrėžiamą prarają tarp „neįgalios“ kalbos ir „įgalių su perviršiu“ juslių – geba kitiems perteikti būtent kalba ir tik kalba, o ne juslėmis, intuityviai, telepatiška ar dar kokiais kitais kūno ar sielos įrankiais.

Akivaizdu, kad būtent kalba, o ne juslės pačios savaime kalbos įgalumą neigiantiems mąstytojams suteikia galią aiškiai suvokti ir mąstymu reflektuoti juslinės patirties išpūdingumą. Tad iš tiesų mes net negalime teigti, kad prieigą prie užkalbinės tikrovės žmogui suteikia vien grynosios juslės – korektiškiau būtų teigti, jog tokią prieigą prie tikrovės, kokia apskritai įmanoma žmogui, suteikia ne tiek grynosios juslės pačios savaime ar grynoji kalba pati savaime, o veikia kalba ir juslės kartu, sąveikaudamos vientisoje žmogiškojoje patirtyje.

Antrasis kalbos ir tikrovės santykio vertinimo kraštutimumas reiškiasi požiūriu, kad „tikra“ tikrovė apskritai neegzistuoja, o jos iliuzija steigiasi kalboje, už kurios ribų esą iš viso nieko nėra. Tai dažniausiai su postmodernistine filosofija siejamas požiūris, kuriam didelę įtaką yra padaręs struktūralistų ir poststruktūralistų siekis analizuoti kalbą kaip uždara sistemą, kurios kiekvienas elementas apibrėžiamas per santykį su kitais jos elementais, o ne tuo, kas yra – ar galėtų būti – už tos sistemos ribų. Struktūralistiškai analizuojant kalbos, kaip vientisos ir uždaros sistemos, veikimą, nebūtina daryti prielaidos, kad kas nors egzistuoja už šios sistemos ribų, nes visus kalbos sistemos elementus, funkcionuojančius įvairiuose jos lygmenyse, įmanoma aiškiai apibrėžti remiantis tų elementų santykiais su kitais sistemos elementais.

Struktūralizmui atstovaujančių lingvistų aiškinimai, kaip kalbos sistemoje tam tikrų binarinių opozicijų pagrindu steigiasi žemesniųjų kalbos lygmenų elementai, tokie, kaip fonemos, kurių fonologinė tapatybė apibrėžiama ne izoliuotai, o santykyje su kitais to paties lygmens elementais, poststruktūralistų ir postmodernistų buvo ekstrapoliuoti į gerokai aukštesnius, su reikšmių bei prasmų steigtimi susijusius kalbos sistemos lygmenis. Postmodernistų požiūriu, bet kurio lygmens kalbinio ženkle, antai tokio, kaip žodis, reikšmė steigiasi dėl tam tikrų diferencinių skirtumų, apibrėžiančių ženklų santykius sistemoje, o ne dėl ženklo signifikanto (žymiklio) ryšio su anapus kalbos – „tikroje“ tikrovėje – egzistuojančio signifikato (žyminio), nes, kaip teigia postmodernistai, tapatūs sau signifikatai, kuriuos, remdamiesi tradiciniu požiūriu, laikytume

egzistuojančiais anapus kalbos, iš tiesų esą tėra signifikantų judėjimo pačioje kalbos terpėje sukelta iliuzija.

Priėmę postmodernistinę kalbos prigimties traktuotę kalbą turėtume suvokti kaip „plokščią“ ir griežtai „horizontalią“ – kitaip sakant, kaip *vien sintaksinę* – sistemą, o subjektyviai patiriamą „vertikaliojo“ semantinio kalbos lygmens, esą apibrėžiančio kalbos ryšį su anapus jos ribų esančia tikrove, realumą privalėtume laikyti vien kalbine iliuzija, kylančia dėl „horizontaliajame“ – kalbos sintaksės – lygmenyje nuolat vykstančio signifikantų judėjimo.

Paimkime labai supaprastintą tam tikros hipotetinės kalbos sistemos, sudarytos iš trijų elementų – *a*, *b* ir *c* – pavyzdį. Remiantis įprastu klasikiniu požiūriu, kalbos elemento *a* reikšmę tokioje iš trijų elementų sudarytoje sistemoje nustatytų jo santykis su užkalbinėje tikrovėje egzistuojančiu jo atitikmeniu *A*; atitinkamai elementų *b* ir *c* reikšmes nustatytų jų santykiai su užkalbiniais jų atitikmenimis *B* ir *C* (didžiąsias raides užkalbinėje tikrovėje egzistuojantiems kalbos elementų *a*, *b* ir *c* atitikmenims pažymėti parinkome pabrėždami didesnę ontologinį jų realumą palyginti su pačioje kalbos terpėje egzistuojančiais elementais, pažymėtais mažosiomis raidėmis). O štai remiantis postmodernistiniu požiūriu, kalbos elemento *a* reikšmę vienareikšmiškai apibrėžtų jo santykis su elementais *b* ir *c*; elemento *b* reikšmę – jo santykis su elementais *a* ir *c*; elemento *c* reikšmę – jo santykis su elementais *a* ir *b*.

Postmodernistų įsitikinimu, būtent taip – *circuliariai* – steigiasi ir įprastoje kasdienėje kalboje (ir apskritai bet kokioje kalboje) vartojamų žodžių reikšmės: tarkime, žodžio „medis“ reikšmė steigiasi ne kaip tam tikro garsinio ar grafinio signifikanto ryšio su anapus kalbos žaliuojančiu medžiu (kaip signifikatu) rezultatas, o kaip žodžio „medis“ horizontaliųjų santykių, tarkime, su žodžiais „laukas“, „dirva“, „dangus“, „saulė“ ir t. t., rezultatas.

Grįžę prie kalbos ir tikrovės santykio svarstybų galėtume paklausti, kaip, remiantis ką tik glaustai aptarta postmodernistine kalbos prigimties samprata, kalboje steigiasi *paties žodžio „kalba“ reikšmė*.

Skirtingai nei kiti kalboje vartojami žodžiai, kurie kalbos sistemoje – kaip tam tikros apimties aibėje – egzistuoja kaip į ją įeinantys singularūs „taškiniai“ elementai ar mažesnės apimties poaibiai, žodžio „kalba“ atveju šis kalbos elementas – kaip žodžių aibės dalis – sutaptų su visa žodžių aibe. Tai reiškia, kad, siekdami „postmoderniai“ apibrėžti kalbą, turėtume joje pačioje – kaip didžiausioje kalbos elementų aibėje – ieškoti kitų elementų, kurie suteiktų galimybę *circuliariai* apibrėžti žodžio „kalba“ reikšmę. Iš karto susidurtume su neišsprendžiamu paradoksu: tokie elementai, būdami *anapus* žodžio „kalba“ ribų, kartu vis tiek privalėtų būti kalbos, kaip visus mažesnius elementus įtraukiančios sistemos, *viduje*. Akivaizdu, jog tai būtų neįmanoma – tokių elementų negalėtume rasti pačios kalbos sistemos, kaip didžiausios – visus kitus elementus

aprepiančios – aibės viduje, nes kalba jau iš anksto aprėptų bei įtrauktų viską, ką joje įmanoma pasakyti.

Tad jei žodį „kalba“ norėtume apibrėžti postmodernistams įprastu cirkuliariu būdu, turėtume rasti kažin ką, kas egzistuotų ne kaip tam tikras elementas pačios kalbos sistemos viduje, o kaip anapus jos egzistuojantis nepriklausomas elementas, kurį galėtume pasitelkti kaip kalbos apibrėžimo atspirties tašką. Tačiau, remiantis pamatine postmodernistų nuostata (bent jau radikaliausia šios nuostatos versija), anapus kalbos nėra ir negali būti nieko – taigi anapus kalbos nėra ir negali būti jokių išorinių elementų, kurie mums galėtų tapti atspirties taškais cirkuliariai apibrėžiant žodžio „kalba“ reikšmę.

Tad remiantis pačių postmodernistų argumentacijos logika, tam, kad apibrėžtume žodžio „kalba“ reikšmę, taigi ir suprastume, *kas yra kalba*, neišvengiamai privalo egzistuoti ne tik kalba, bet ir kažin kas anapus pačios kalbos ribų, nesvarbu, kas tai bebūtų ir kaip tai bebūtų vadinama. Darant prielaidą, kad už kalbos ribų jau nieko nėra, būtina pripažinti, jog kalbos tokiu atveju jau neįmanoma suvokti ir apibrėžti remiantis jos santykiu su tuo, kas būtų už jos ribų, o tai kartu reikštų, kad jos – remiantis būtent postmodernistine bet kokių reikšmių apibrėžinėjimo logika – jau nebūtų įmanoma apibrėžti niekaip, taigi ir nebūtų įmanoma suprasti, kas apskritai yra kalba. *Tokiu atveju kalba tiesiog ir būtų viskas, kas egzistuoja, ji sutaptų su tikrove ir būtų pati tikrovė – ir, beje, dėl tikrovės ir kalbos sutapties ši tikrovė nebūtų mažiau iliuzinė, nes paprasčiausiai neegzistuotų pats jos tikroviškumo ar netikroviškumo matas.*

Kaip atskleidėme ką tik išdėstytu argumentu, postmodernistų įsitikinimas, kad už kalbos ribų nėra nieko, o pati tikrovė tėra kalbos terpėje stichiškai kylanti iliuzija, remiantis būtent pačių postmodernistų įsivaizdavimu, kaip kalbos sistemoje steigiasi reikšmės, neišvengiamai veda prie išvados, jog, jei anapus kalbos ribų nėra nieko, kas suteiktų bent vieną išorinį atspirties tašką, kuriuo galėtume remtis mėgindami apibrėžti žodžio „kalba“ reikšmę, tuomet kalbos, sutampančios su didžiausia visa ko, kas tik egzistuoja, aibe, jau neįmanoma apibrėžti ir suvokti remiantis kalbos santykiu su tuo, kas ji nėra; tuomet privalome pripažinti, kad *kalba ir yra tikrovė, nes ji ir yra viskas, kas egzistuoja.*

Taigi *tikra tikrovė*, nepaisant postmodernistų įsitikinimo, kad ji tėra vien kalbinė iliuzija, tokiu atveju privalėtų būti pripažinta kaip *realiai egzistuojanti*, nepaisant to, kad ji sutaptų su kalba, nes *kalba* ir *tikrovė* būtų tiesiog du skirtingi to paties slėpiningo ir neįmanomo apibrėžti egzistuojančių dalykų viseto nusakymo būdai.

Paradoksalu tai, kad postmodernistinis tikrovės realumo neigimas remiantis savitu įsivaizdavimu, kaip kalboje steigiasi reikšmės, atsiskleidžia kaip analitiškai prieštaringas ir save paneigiantis – neigiant užkalbinę tikrovę pati kalba, kurios jau neįmanoma apibrėžti ir aiškiai, apibrėžtai pamąstyti remiantis jos

santykiu su kokia nors už jos ribų egzistuojančia išorybe, kaip platesniu už pačią kalbą jos suvokimo ir apibrėžimo kontekstu, neišvengiamai privalo būti mąstoma *kaip tapati tikrovei – iš tiesų kaip vienintelė įmanoma tikrovė*.

Pateiktoji abiejų kraštutinių požiūrių į kalbos ir tikrovės santykį kritika mus turi nuteikti viltingai. Privalome daryti tokią išvadą: būtent faktas, kad mes – nors galbūt ir ne iki galo aiškiai – suvokiame, *kas yra kalba*, kaip ir kitas svarbus faktas, jog kalba mums yra reikalinga kaip *tiltas*, sujungiantis mus, kalbančiuosius, ne tik vienus su kitais, bet ir su tuo, kas plyti anapus kalbos, akivaizdžiai rodo bent tris dalykus: *pirma*, kad kalba ir užkalbinė tikrovė yra skirtingos viena nuo kitos, nes jei jos sutaptų, kalbos mums net nereikėtų – mes net apskritai nesuprastume ir negalėtume suprasti, kas yra kalba; *antra*, kad kalba ir tikrovė, nors ir skirtingos viena nuo kitos, nėra visiškai atskirtos, nes jei jos būtų visiškai atskirtos, kalba mums ir vėl nebūtų naudinga kaip tiltas, jungiantis mus su tuo, kas yra už jos ribų; *trečia*, kalba, nors ir labai turtinga, visada yra skurdesnė už anapus jos plytinčią tikrovę, nes jei ji būtų tokia pat turtinga, mes geistume pasilikti kalbos viduje ir nenorėtume išeiti už jos ribų – kalbos mums ir šįkart nereikėtų kaip tilto, kuriuo norėtume žengti į mus gundančią pažadėtąją žemę, būtiškumu ir turtingumu pranokstančią kalbą...

Įteikta 2021 m. gegužės 17 d.

NAGLIS KARDELIS

Vilniaus universitetas

Filosofijos fakultetas

Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius, Lietuva

naglis.kardelis@fsf.vu.lt